

Бир-икки огиз сўз мазкур сулола хакида. Олдинлари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, одатда сулолалар бирон-бир ўзларига мансуб йирик намоянда фаолияти оркали машхурликка эришадилар (масалан, эфталийлар, ануштегинийлар, теурийлар ва хоказо). Сомонийлар ҳам шундай. Улар аслида Сомон кишлоги оксоколи Сомонхудоғнинг авлодларидир. Бу масканнинг каердалигини аниқ кўрсатиш кийин. Чунки баъзи манбаларда Самарканд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз ё Балх томонларга ишора берилади. Худди шунингдек, сомонийларнинг қайси этносга тааллуқли экани ҳам маълум эмас. Сомонхудоғнинг авлодлари IX аср биринчи ярмида Фарғона, Шош, Самарканд, Хирот каби йирик вилоятларга ҳокимлик қилганлар. Лекин халифаликка қарамлик сакланиб келганди. 874 йилдан бошлаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароуннахрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврига келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони тугилди. Шу ерда икки огиз сўз «Мовароуннахр» атамаси хакида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг) нариги томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу атама географик тус олиб аввалига хақиқатан ҳам Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ерларга, кейинчалик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги маконга нисбатан ишлатила бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада тугилган. 14 ёшида отаси Ахмад вафот этиб, акаси Наср кўлида қолади. Манба тили билан айтганда «аклли, адолатли, фикр ва тадбир эгаси» бўлмиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили бутун Мовароуннахр ҳукмини ўз қўлига олишга эришиб, «хақиқатан ҳам подшоҳликка лойик ва ҳакли» эканини исботлайди. Мовароуннахр сиёсий ҳаётидаги бу ўзгариш Араб халифаси Муътазидга (892—902) ҳам, унинг Хуросондаги ноиб Амр ибн Лайсга ҳам ҳуш келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмоилни Мовароуннахр тахтидан маҳрум этиб, Амр ибн Лайсни Хуросон билан бирга Мовароуннахр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани хақидаги фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тезда Амр ибн Лайсга жўнатилади. Бошқача айтганда, халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга гиж-гижлаган. Бу билан у нафакат Исмоилни йўқотиш пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор бўлган. Аммо халифа ва унинг йўриғидан ҳамда ўз нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган катта ҳарбий қуч қўллаб-қувватлагани хақида

манбаларда аник ёзилган. Шу тарика Хуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Араб халифалигига карамликка барҳам берилади. Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан ортиқ тажриба ва анъаналарни уддабуронлик ила давом эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг аввало, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишига бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарканд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Газна каби қатор вилоятларни ўз ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақ равишда тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, аммо қудратли марказий ҳокимият оби ҳавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказлашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга киришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тиклаган давлат учун қатъий тартиб доирасида фаолият кўрсатувчи идорачилик зарур эди. Исмоил бу вазифани ҳам ҳал эта билди. Аммо илгарилари бошқа сулолалар тажрибасида кўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг (907 йил 25 ноябрь) тахтга чиққан сомонийлар намояндалари (Аҳмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I, Нух II, Мансур II) буюк аجدодлари қолдирган меросни саклаб қолишга ожизлик қилдилар. Масалан, Исмоилдан кейин тахтни эгаллаган Аҳмад субутсиэлик қилиб, араб тилини яна давлат тили даражасига қўтаради. Ваҳоланки, Исмоил даврида бу нарсга йўқ қилинган эди.

Аҳмаднинг бу каби бошқа ишлари ҳам бир бўлиб, охири-оқибатда унга суикасд уюштирилишига сабаб бўлган. Хуллас, X аср давомида сиёсий бошбошдоклик авжга чиқиб марказий ҳокимият мавқеига путур етади. «Дарахтнинг бўшини қурт ейди» деганларидек, сомонийлар зарбининг пасайиши минтақанинг Еттисув ва Қошғар қисмида бошқа бир сиёсий сулола — қорахонийларнинг қучайиб бориши билан бир вақтга тўғри келганди. Натижада X аср охирида ҳокимият уларнинг қўлига ўтади. Қорахонийлар минтақанинг Еттисув, Қошғар, Мовароуннаҳр каби қисмлари устидан ҳукмронлик қила бошлайдилар. Хуросон, Газна каби вилоятлар эса ҳудди шу даврдан бошлаб минтақада етишиб чиққан яна бир сиёсий сулола — газнавийлар тобелигига ўтган эди.

Таъкидлаганимиздек, Исмоил ўз даври учун илғор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизимини жо-рий этишга муваффақ бўлган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Шунинг учун манбаларда Амир Исмоил, Амир Аҳмад каби таъкидларни учратиш мумкин. Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси ҳорис амирига юклатилган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг ҳавфсизлигини амалга ошириш хизмати бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг ҳўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари даргоҳда дастур-хончи, эшикоғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган.

Девонлар (вазирликлар) бошқарувига келсак, уларнинг умумий сони 10 та бўлиб, пойтахт Бухорода ҳар бири учун алоҳида бинолар қуриб берилганди. Қуйида девонлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади.

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда қолган тўққиз девон устидан раҳбарлик ва назорат ҳудди шу вазирлик томонидан амалга оширилган. Сомонийлар даврида ушбу лавозимга замонанинг атоқли хонадонлари намояндалари тайинланган. Чунончи, бош вазирлик жайхонийлар, балъамийлар, утбийлар сулолалари орасидан чиққан шахсларга насиб этгани маълум.

2. Молия (қирим-чиким) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари,

сарф-харажатларига оид ҳисоб-китоб ишлари билан шугулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу махсус девон саналиб, унинг хизматчилари давлат аҳамиятига молик барча ҳужжатларни тайёрлаб берганлар.

Бундан ташқари мазкур девонга дипломатик тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш каби вазифа ҳам юклатиб келинган.

4. Сокчилар бошлиги девони. Ушбу муассаса махсус сараланган ҳарбий қисмларга бошчилик қилиб, уларнинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озик-овқати, умуман, ҳўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шугулланиб келган. Масалан, маош бир йилда тўрт марта — ҳар уч ойда тўлаб турилар экан.

5. Хат-хабарлар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боглик хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардаги шу қабилдаги маълумотларни марказга етказиб бериш каби тадбирлар билан банд бўлган. Шу билан бирга мазкур девоннинг жойлардаги бўлимлари маҳаллий давлат идоралари, ҳокимлар фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотларни тўплаб, тўғридан-тўғри даргоҳга юбориш имконига ҳам эга бўлганлар. Шу тариқа олий ҳукмдор жойлардаги бор аҳволдан воқиф бўлиб турган ва тегишли чоралар кўрган.

6. Сарой иш бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боглик сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шугулланган.

8. Мухтасиб девони жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган хизматлар сирасига кирган. Унинг хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқ-маслиқни таъминлаш, савдо-сотик ишларида харидорларга хиёнат қилмаслиқ, махсулотлар сифатини қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-навони белгиланган миқдордан (айниқса гўшт, нон каби бирламчи озукаларга) оширмаслиқни назорат қилишдан иборат бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчилиқнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдай турадиган қишлоқ тайинланган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шугулланувчи вазирлик.

10. Қозилиқ ишлари девонига қозиларнинг фаолият-тини назорат қилиш юклатилган.

Баъзи ҳолларда, яъни иши қозига оширилганлар орасида юқори лавозимда ишлайдиганлар бўлса, қозилиқ қилишни олий ҳукмдорнинг шахсан ўзи, ё унинг тарафидан тайинланган ҳукмдор сулола вақили амалга оширган. Бундан мақсад мартабадорларнинг қозиларга таъйин қилишларига йўл қўймаслиқ бўлган, албатта.

Зикр этилган девонларнинг жойларда ҳам бўлимлари бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқарув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатганлар. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат марказгагина ҳисобот берганлар, ҳолос. Зеро, юқорида айтилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Вилоят бошлиги ҳоким, шаҳар бошлиги эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Давлат ишларига қабул қилишда маълум бир талаблар қилсиласи мавжуд эди. Масалан,

давлат тилини мукаммал билиш, замона ҳуқуқ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларидаги билимдонлик ва хоказо. Лашкар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган қисмлар (гвардия) ва зарур ҳолларда вилоятлардан йигиладиган қисмлар. Сараланган қисмлардаги хизмат камида саккиз бос-кичдан иборат бўлиб, оддий пиёда аскарликдан висок-боши, яъни тўрт кишидан иборат гуруҳга бошлиқ даражасигача бўлган йўлни босиб ўтишга тўғри келган. Кейин у хайлбоши (кичик кўшин бошлиғи) макomini эгаллаши мумкин бўлган. Бу даражага тегишли тартиб-интизом, талаблар доирасида хизмат килингандагина эришиш мумкин эди.

Кўрдикки, сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий хизматнинг ўз даври учун мураккаб ва салоҳиятли тизими ташкил этилган. Мазкур масалага катта эътибор билан қараб келинганини шундан ҳам билса бўладики, ҳазинадаги умумий йиллик даромад 45 млн. дирҳамни ташкил этган ҳолда шундан 20 млн. дирҳам давлат бошқаруви ва лашкарга сарф этилган. Албатта, ўшанда ҳам порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар учраб турган. Аммо давлат тизими ва лашкарга кетган сарф-харажатлар ўзини оқдаган. Масалан, лашкар мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаб келган. Давлат идоралари эса, манба тили билан айтганда, каналлар, ер ости ариқлари (қоризлар) казиш, кўприklar қуриш, шаҳар, қишлоқлар ободончилиғи, дехқончилик боразида ғамхўрлик қилиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, қарвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шаҳарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўпчилик билан битадиган тадбир-ларга бош-қош бўлиб кетган. Шунинг учун ҳам бу даврда дехқончилик, ҳунармандчиликнинг кўплаб со-ҳалари гурқираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган. Илғариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқадарё, Зарафшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида дехқончилик ишлари юқсак савияда амалга ошириб борилиб, бугдой, арпа, шоли, пахта, тарик, зигир, қунжут, қаноқ, нўхот, мош, ёсмиқ, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Ҳосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиким дон экиб, юз сиким, қатто ундан ҳам кўп ҳосил олинган. Богдорчилик, ҳусусан, узумчилик ва қолизчилик соҳаларида ҳам ютуқлар шу каби эди. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, қоқ, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғоқ, қолиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавотдан бодринг, баклажон, сабзи, пиёз қабилар етишти-рилган. Ҳуллас, бу борадаги миришқорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиғи, ҳосилнинг юқорилиғи, ҳамма ернинг қўм-қўқ, яъни обод бўлиб туришини қўриб қайратга тушганлар.

Ҳунармандчиликнинг аҳволига назар ташланса, шу нарса маълум бўладики, пахта, ипақ, жундан турли қил матолар, тайёр қийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф ақлининг талаби қондирилиб келинган. Қогоз ишлаб қикаришда мамлақатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлақатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъқидлаш лозим. «Самарқанд қогози қабӣ қогозни, — деб ёзғанди Х аср тарихқиси Истаҳрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз». Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безақлар, дераза учун ойна ишлаб қикариш), қулолчилик (айниқса, соқол идиш, буюмларни сирлаш

борасида катта тажрибага эга бўлин-ган), кўнчилик, гилам тўкиш, мисгарлик, куролсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зигир, канопдан мой олиш каби ўнлаб сохалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида кончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айникса, Фаргона водийсида бу борада катта кўламдаги ишлар амалга оширилиб, Ахсикат, Навкотда олтин, кумуш, юкори Нисода тошпахта (астбест), катрон, кумуш, олтин, феруза, темир, мис, кўргошин, Исфара тоғларида тошкўмир, кора, кизил, сарик ранглардаги талк (слюда), Сўх якинида симоб, Узгандда новшадил конлари ишлаб турган. Шунингдек Фаргонада бу вақтда туз, нефть каби кимматли хом ашёлар ҳам казиб олинган. Туз конлари Илокда (Охангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, кумуш, кўргошин казиб олишга зўр берилган. Бундан ташкари мазкур водий тоғларида гилвата, ўтга чидамли ок лой (каолин), аччиктош, феруза, офит (серпантин), аметист каби казилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, кумуш, навшадил, купорос, акикнинг йўл-йўл тури, туз конлари Усрушонада (Шош, Фаргона, Чағониён, Самарканд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтаканинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва хоказо) ҳам ёкут, захармухра, олтин, кумуш, лаъл, туз, тошпахта, феруза, мармар, олтингургурт, маргимуш, агат конлари мавжуд эди. Археологик казишлар шуни кўрсатадики, кончилик технологияси ўз даври учун юкори даражада бўлган.

Юкорида тилга олинган сохаларни юзага чиқарадиган муҳим фаолият савдо-сотик хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, мухаммадий, гитрифий, мусаййабий, хоразмий дирхамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг куйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самаркандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирхами юради. Яна бир пул бирлиги борки, уни мухаммадий дейдилар. Ва Самарканддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди». Бошқача айтганда, исмоилий дирхами салтанат ва халқаро миқёсдаги каттик валюта ролини ўйнаган. Мухаммадий, гитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, гитрифий кумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган. Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтака аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотик гурқираб ўсган, кўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айникса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «Мовароуннахрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қаёқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарканддир. Мовароуннахрда (ишлаб чиқариладиган) аксар маҳсулотлар аввал Самаркандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Урганч, Кот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Савдо-сотикнинг бундай ривожланишига нафа-кат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта)ди. Чунки қарвонсаройлар тизими, йўл ҳавфсизлиги ва орасталигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай гуриб савдо-сотик ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Энг аввало, бундан давлат манфаатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган ё бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхталиб ўтамиз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, аргумок отлар, баъзи бир озик-овкат маҳсулотлари

жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, кури-тилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна. чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликлар айникса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишкивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида ҳаёл ҳам килмаганлар. Шу жихатдан кумуш борасида минтакамизга боғланиб колгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, ар-хеологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда казиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган курол-аслахаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотикдаги анъанавий юксак савия сакланиб колган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳамманинг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий килинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдалаб берувчи-лар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Махмуд Кошгарий лугатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган. Махмуд Кошгарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқликка шубҳа килмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида коғоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият — курувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Ша-ҳарлар кенгайди, мухташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда курувчиликка алоқадор турли касбдаги усталар иштирок этиб, ўз маҳоратларини оширганлар. Буни биз Бухоро, Самарканд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар ми-солида кўришимиз мумкин. Юқоридагиларнинг бари бир бўлиб ҳар қандай ҷамият кўрки ва қудратини белгалаб берувчи яна бйр ғоят муҳим, шу билан бирга нозик таъб соҳа-илму маданиятнинг ҳам изчил тараккий этишига катта имконлар яратиб берди. Бу асрларда (IX—X) мамлакатимиз обрўсини Ер юзига ёйган олиму фузалолар ҳақида кўплаб сўз айтиш мумкин. Уларнинг сони ўнлаб, ҳатто юзлабдир, десак муболага бўлмайди. Биргина Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи бутун оламга татийди. Масалан, у Араб халифалиги ҳамда Европани хинд ҳисобига ўргатди, яъни уларга номаълум 1 дан 9 гача бўлган рақам шакллари орқали кўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлишнинг энг макбул ва илгор йўлларини кўрсатиб шарҳлаб берди. Бунгача европаликлар рим рақамлари билан таниш эдилар, холос (киёсланг: XXXV ва 35). Ё бўлмаса олимнинг «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қитоб» асари математик алгебра (ал-жабрнинг лотинча жаранглаши) соҳасига асос бўлган. XIV асрдан бошлаб алгебра Европада ёйила бошлайди. Ҳар қандай регуляр ҳисоблаш жараёнини англатадиган математик тушунча — алгоритм ҳам бизнинг аجدодимиз номи билан боғлиқ, ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода (Ал-Хоразмий — Алгоризм, Алгоритм).

Буюк астроном, математик ва географ Аҳмад Фарғо-нийни олайлик. Ҳосиб, яъни ҳисобдон, математик лақаби билан машҳур бу аждодимиз европаликлар наздида

Алфраганус номи-ла эътиборли эди. У ҳақда ҳам кўп гапириш мумкин. Аммо унинг ўз вақтида Ернинг думалоклигини исботлашда келтирган далиллари ҳозир ҳам ўз кадрини йўқотмаганининг ўзиёқ ўзбек илмининг кишилиқ маданий тараккиётида тутган салмоқли ўрни-и белгилаб беради.

Яна бир машҳур ва кишилиқни оёққа тургазишда кўп меҳнати сингган аждодимиз Форобий ҳақида ҳам учок сўзлаш мумкин. Унинг «Иккинчи муаллим» лақаби бўлиб, «Биринчи муаллим» ўрнида Шарқда Арасту (Аристотел) тушунилади. Баъзан биринчи, иккинчи

аникликларини мавқе даражасига ишора деб ҳам кара-шади. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб, Арастунинг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб ўтганлигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истеъдод эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чиқади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият соҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, мантиқ, математика, геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё, тиббиёт, биология, мусика, тилшунослик, шеърят, нотикпик санъати, ҳаттотлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган иш-лар саногининг ўзи бир кенглиқни талаб қилади. Шунинг учун икки нарсага эътиборни жалб этамиз. Биз ўз ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон, Аристотел, Эвклид, Птоломей қаби йирик файласуфлар асарларини англаш ўрта асрда европалиқлар учун мушкулотга айланади. Ёрдамга яна Туркистон намояндаси келади. Аниқроғи европалиқлар Форобийнинг мазкур муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги юнон фалсафаси мағзини чақа бошлайдилар. Иккинчи мисолимиз тўғридан-тўғри асосий тадқиқот мавзуимиз бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослиқ бобида ҳам қалам тебратган мутафаккир минг йил буруноқ давлатчиликнинг мағзини англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга элтишдир», деб ёзган эди. Шу икки огиз таъқидда кўп нарсани англаш мумкин. Оддийгина қилиб инсонни дейиляпти, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа томони ажратилаётгани йўқ. Элтиш дейиляпти, яъни давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўляпти.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки буюқ зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний. Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулолалар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳаққа кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош кўтариб юксаликка эришилган ҳолат бизда уйғониш, гарб тил-ларида одатда ренессанс даври дейилади. Кизиги шундаки, ренессанс дейилганда, аксарият XV—XVI асрлар Европадаги юксалишни англайди. Ваҳоланки, араб-қарнинг дастлабки вақтдаги сиёсатларқ натижасида анчайин харобалиққа юз тутган мамлакатимиз ва умуман шарқ мамлакатлари IX—X асрларга қелиб фан ва маданиятда юксалиққа эришганлар, яъни жамият яна бир бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафакат бизнинг, балки батамом кишилиқ тараккиётидаги ўрни тўғрисида фикр қилинса (бунинг учун Аҳмад Фаргоний, Муҳаммад Хоразмий- Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслашнинг ўзи қифоя), у ҳолда инсоният тарихида биринчи уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамлакатимиз ва минтақамизда рўй берди. Ва бу юксалиш биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Ҳуллас, юртимизда сомонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган асрлар жўшқин, воқеаларга

бой, намунали ва сабокли даврдир. Энг мухими, бу даврда мамлакатимизнинг, халкимизнинг, тарихий-маданий тараққиётдаги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустаҳкам мойдеворга эга эканлиги намоён бўлди. Зеро, юқорида айтилганидек, тушкунлик, қарамлик даврини бошдан кечирган жамият яна юксакликка қўтарила олди.

Азамат Зиё